

This is an inaugural paper presented in the Ph.D. seminars arranged by Saliha Paker in 1995 on “History of Translation in Ottoman/Turkish Society”, Department of Translation and Interpreting, Boğaziçi University (unpublished).

ESKİ TÜRKLERDE TERCÜME FAALİYETLERİ

PROF. DR. ŞİNASİ TEKİN

Harvard University

Department of Near Eastern Languages and Civilizations

1. Orta Asya'da Budist ve Maniheizt Türkler'de Tercüme Geleneği

Türklerin Orta Asya'da yoğun bir biçimde yazı hayatına geçmeleri M.S. 9. yüzyılın ortalarına rastlar. Ekonomik sebeplerden ötürü şehirleşen Türkler arasında yazı yazma eyleminin yaygınlaşması şehirleşme sürecini hızlandırmıştır. Bu kısa tespitimizi zaman ve coğrafi mekan içinde düşündüğümüzde olayın bugünkü Doğu Türkistan'da yani Çin Türkistanı'nda kuzey İpek Yolu üzerindeki Hani, Turfan (Hoço), Murtuk, Aksu gibi yerleşim merkezlerinde cereyan etmiş olduğunu görürüz. Zaman olarak da M.S. 850 tarihini söyleyebiliriz. Bu tarihte Moğolistan'dan bu bölgelere, Uygur boyunun idaresinde yoğun bir göçebe Türk göçü başlamıştır. Yazı yazma geleneğini Moğolistan bozkırlarında ufak ufak denemelerle benimsemiş olan Uygurların, bu geleneği İpek Yolu üzerindeki şehirlerde hızla geliştirdiklerini görüyoruz.

Şehir hayatının gereklerini yerine getirebilmek için her şeyden önce okuyup yazmayı becerebilmek gerekir. Bu okuyup yazma faaliyetini Uygur toplumunun iki kesiminde görüyoruz: 1. Tüccar sınıfında: Bizzat bu sınıfın kendisi ve çoğu zaman tuttıkları bir çeşit hesap uzmanlığının yanı sıra asıl kâtiplik görevini üstlenmiş olan kişiler. 2. Din adamları arasında: Bilhassa bunlar, Uygurların şehirleşmelerinde çok büyük rol oynamışlardır.

Uygurların, 850 tarihinden sonra buralara yerleşmelerinden önceki Turfan ve civarı, Toharlardan, Soğutlardan, Hintlilerden, Sakalardan, Çinlilerden meydana gelmiş olan son derece renkli, birbirlerinden dil, din ve ırk bakımından çok farklı bir insan dokusuna sahipti. Budizmin yanısıra Mani dini ve Hristiyanlık rahatlıkla propagandasını yapabiliyor, kitaplarını hitap ettiği her topluluğun kendi dilinde yazabiliyordu. Bu değişik dinlerin değişik dillerde ifade edilebilmesi için değişik alfabeler kullanılıyordu. Mesela bir Tohar Budist manastırında Brahmi alfabesi kullanılırken, aynı alfabenin gene Toharca konuşan bir Maniheizt manastırında da kullanıldığını görüyoruz. Öte yandan aynı dili konuşanlar bazen çift alfabe kullanabiliyorlardı. Mesela Soğutlar ile Uygurların çifter çifter alfabeleri vardı.

Birbirlerinden bu kadar farklı dillerin konuşulup, aynı şekilde farklı alfabelerle yazıldığı bir başka yer yoktur yeryüzünde. İşte böyle renkli insan dokusuna ve çok yönlü kültür yapısına sahip bir ülkeye gelen Uygur Türkleri de bölgenin geleneğine uyarak diğer milletler gibi kutsal belledikleri dillerden, mensup oldukları din ve mezheplerin belli başlı eserlerini kendi dillerine tercüme etmeye başlamışlar ve bunları değişik alfabelerle tespit etmişlerdir. İlk tercümelerin neler olduğu hakkında kesin bilgilerimiz maalesef yoktur, çünkü günümüze kadar gelebilmiş eserler müstakil kitaplar şeklinde değil de bölük pörçük yırtık kitap yaprakları şeklindedir. Bunlar içersinde 'ketebe kaydı'¹ olanlar pek azdır ve bunların da çoğu nisbeten yeni devirlere aittir. Fakat "her din ve mezhep kendi alfabetesini beraberinde getirir" kaidesine uyarak eldeki malzemeyi değerlendirecek olursak, elimizdeki metin parçalarının bazılarını nisbi olarak tarihlendirmemiz mümkün görünüyor.

Tarım bölgesinde, daha 850 tarihindeki meşhur Uygur göçü başlamadan önceki dönemlerde bile bazı Türkçe konuşan cemaatlerin, yazı dili kurma teşebbüsünde bulduklarını tahmin edebiliyoruz.

Mesela Brahmi alfabesiyle yazılmış olan Uygurca kitap parçalarında Toharca unsurların fazlaca oluşu dikkatimizi çekiyor.² Bu ne demektir? Bu şu demektir: Bu metinlerin meydana getirildiği bölgede Türklerin hocaları, üstadları aynı alfabeği kullanan Budist ve Maniheizt Toharlar olmuştur. Toharlar da M.S. ilk bin yılın ikinci yarısında tarih sahnesinden çekildiklerine göre Türk yazı dilinin teşekkül ettiği bu dönemdeki bu Tohar-Türk ilişkileri, Köktürk devrine tekaddüm etmiş olmalıdır, yani Köktürk devrinden önce... Tabii 850 tarihindeki büyük Uygur göçü ile Tarım bölgesinin insan dokusunda büyük değişiklik görülür. Bölge birden bir iki nesil içerisinde Türkleşir, fakat bölgenin mezhep ve din birliği henüz söz konusu değildir. Artık konuşulmadığı hâlde Toharca, Sakaca ve Sanskritçe eserler hâlâ istinsah edilmekte, bu dillerle öğretim yapılmaya devam edilmekte ve daha ilginç olanı bu dillerden Uygurcaya tercümeler yapılmaktadır.

Tarım Bölgesinde İlk Tercüme Nasıldı?

Eldeki kitap parçalarından anladığımıza göre Tarım bölgesinde Uygur Türkleri ilk defa Sanskritçeden ve Toharcadan tercüme denemeleri yapmışlardır.³ Bu ilk tercümelerin gayeleri, bir metni bildiğimiz manada ana metinden ayrı olarak bir başka dilde ifade etmek değildir. Onun için bu metinlere belki de bu manada tercüme demek bile doğru değildir. Fakat başka bir deyim buluncaya kadar bunlara da *tercüme* diyeceğiz.

Bu ilk tercümelerin tipik özellikleri:

1. Sanskritçe-Uygurca Budizme ait kitap parçaları: Metin Sanskritçe cümle birimleriyle⁴ başlar. Her bir cümle biriminin ardından Uygurcası gelir: Skr.- Uyg., Skr.-

1 Ketebe kaydında bir eserin yazarı, mütercimi ve müstensihisi hakkında bilgiler bulunur; eserin nerede, ne zaman ve hangi şartlar altında ve kimin desteği ile kaleme alındığı veya istinsah edildiği hakkında ayrıntıya kadar varan geniş bilgiler de bulunabilir.

2 Brahmi alfabesi, Hindistan'dan Budizm ile birlikte Tarım bölgesine milat sıralarında gelmiş ve bu bölgenin halkları tarafından ihtiyaçlarına göre eklene özel işaretlerle geliştirilmiş bir alfabedir.

3 Bu parçalar bugün yayınlanmıştır. Sanskritçe-Uygurca (Budizme ait parçalar): A.von Gabain, *Türkische Turfan-Texte VIII* (Berlin: Akademie-Verlag, 1954).

4 Cümle birimi 'sintagma' manasında kullanılmıştır, belki de İngilizcedeki 'phrase'in karşılığıdır.

Uyg., Skr.-Uyg.... Böylece iki dilli bir metin meydana getirilmiştir. Maalesef yukarıda da belirtildiği gibi bunlardan hiç biri kitap hâlinde ele geçmediği ve sadece üçer beşer yapraklar hâlinde bulunduğundan bu türden bir tercümenin ne maksatla ve niçin yapılmış olduğu hakkında hiçbir bilgimiz yoktur. Fakat biraz sonra bazı varsayımlarda bulunacağız.

2. Toharca-Uygurca Mani dinine ait ilâhi parçaları: Yukarıdaki metinler gibi bunlarda da Toharca cümlelerin ardından Uygurcaları gelmektedir: Toh.-Uyg., Toh.-Uyg.... Böylece iki dilli bir metin meydana getirilmiştir. Bu metnin tarihi hakkında A. von Gabain'in bir teorisi vardır:⁵ Bu teori, metnin içerisinde geçen bazı şahıs adlarının, tarih kitaplarından bildiğimiz bazı Orta Asya hanedanlarıyla olan ilişkilerine dayanmaktadır. Buna göre metin, 10. asrın başlarında istinsah edilmiştir. Herhâlde metnin meydana getirilişi çok daha önceki bir döneme ait olmalıdır.⁶ Tabî bu demek değildir ki Toharca ve Sanskritçe Tarim bölgesinde M.S. 10. yüzyılda hâlâ konuşuluyordu. Tabî ki bu diller artık canlı değillerdi, yani halk bu dilleri konuşarak anlaşma vasıtası olarak kullanmıyordu artık; ama konuşulmayan bir dil, kutsallığı dolayısıyla ibadet ve dinî eğitim ve öğretim dili olarak kullanılmaya devam edebilir.

Şimdi bu ilk dönemin tercümelerinin ne işe yaradığını ve bunların niçin böyle iki dilli olduğunu bir varsayımla anlamaya çalışalım. İlk Tarim bölgesindeki kutsal kitap tercüme zihniyetini İslâm dünyasındakiyle karşılaştıralım: Bilindiği gibi Kur'an-ı Kerim, Arap olmayan bir başka müslüman kitlenin diline çevrileceği zaman muhakkak Arapça metin de beraberinde olacaktır. Yani Kur'an iki veya üç dilli olduğu zaman daima Arapçası da beraberinde olacaktır. Hâlbuki Tarim bölgesi kültürlerinde böyle bir şey söz konusu değildir, yani bir Mani metni, bir Budist metni yani bir sütra, tercüme edildiği dilde müstakil bir kitap hâlinde durabilir, aslı tercümesine refakat etmek mecburiyetinde değildir. Yani asıl dildeki metin, tercümenin yanında bulunabileceği gibi bulunmayabilir de. Nitekim genel olarak Tarim bölgesindeki tercüme metinler, kendisinden tercüme edilmiş olan dildeki asıllarına bağımlı olmaksızın müstakil kitaplar hâlinde bulunabilirler, çoğaltılabilirler. Bunlar hakkında biraz ileride kısa bilgiler verilecektir.

Şimdi gelelim gene bu iki dilli tercüme metinlere... Bir kere Uygur Türkçesi'ne çevrilen diller, bölgenin kutsal dillerindendir. Bu tespitimiz açıklamamızı kolaylaştıracaktır. Fakat önce şu evrensel kuralı hatırlayalım: *Her yazı diline bir sözlü dönem tekaddüm eder*, yani her yazı dili başlamadan önce toplum bir kaç nesil sürecek olan bir sözlü eğitimden geçer. Bu eğitim resmî otoriteler aracılığıyla olduğu gibi, tapınaklar, kiliseler, camiler ve bunlara bağlı vakıf ve benzeri kuruluşlar aracılığıyla da yapılabilmekteydi Tarim bölgesinde. Daha önce bir başka yerleşik medeniyet çevresine girmemiş olan toplumun dilinde o kültürü ifade etmeye yetebilecek kadar bir kelime ve terim hazinesi, ancak böyle bir eğitim sonucunda oluşabilirdi. Nitekim belli bir süre sonra, yani Uygur Türkçesi'nde bir dinin temel kavramlarını ifade edebilecek kadar bir kelime hazinesi geliştikten sonra Uygurca'ya muhtelif dillerden tercümelerin yapılmaya başlandığını görüyoruz. Yukarıda sözünü ettiğimiz iki dilli (Skr.-Uyg, Toh.-Uyg.) metinlerin ne işe yaradığı, bu açıklamanın ışığında anlaşılabilir sanırım. Büyük bir ihtimalle sözlü eğitime soyunmuş olan ve ana dili Toharca veya Sanskritçe olan Budist

⁵ Bakınız A. von Gabain, *Türkische Turfantexte IX*, sf. 6-7.

⁶ Bu konuda A. von Gabain hiçbir fikir yürütmüyor.

veya Maniheist rahipleri Uygurlara ve diğer Türklere dinlerini anlatırken, vaazlar verirken önlerinde bu türden iki dilli metinleri bulunduruyorlardı. Vaaz sırasında göz ucuyla arada bir bakıp nerede kaldığını, neyi söyleyeceğini veya söyleyeceği kelime veya cümlenin Uygur Türkçesi'nde nasıl ifade edildiğini bilebilmek ve anında kavrayabilmek için böyle çift dilli metinleri yanlarında bulunduruyorlardı. Tabii bu, bir spekülasyondur, ama bu türden metinler Tarım bölgesindeki tercüme geleneğine uymadığına ve başka bir izah tarzı da bulunmadığına göre şimdilik bu spekülasyonla yetineceğiz.

Unutmayalım ki her zaman, özellikle orta çağlarda, yazıya geçirilen sözlerin muhakkak bir sebebi, bir gerekçesi ve bir fonksiyonu vardı. İnsanlar keyif için böylesine külfetli bir işe girişmemişlerdir. Ancak biz her zaman bu sebepleri, gerekçeleri ve fonksiyonları, veri ve malzeme yetersizliğinden ötürü bulup çıkaramıyoruz; onun için de böyle spekülasyonlara, varsayımlara başvuruyoruz.

Gerçek anlamda tercümelere:

Tarım bölgesinde gerçek anlamda tercümelere ne zaman başladığını kesinlikle bilmiyorsak da ilk denemelerin M.S. 8. yüzyılda yapılmış olabileceğini kuvvetle tahmin edebiliyoruz. Budizm, milâdın ilk yüzyılında Tarım bölgesine girmiş ve Hintli rahipler tarafından vaazlarla yaygınlaştırılmıştır. Yerli halktan Toharlar ile Sakalar, ilk tercüme denemelerini yapmışlar ve bunda da çok büyük başarıya ulaşmışlardır. Kutsal bir dil sayılan Sanskritçe'den yapılan bu Toharca ve Sakaca tercümelere sayesinde bu diller de yani Toharca ve Sakaca da Budizmin kutsal dillerinden sayılmış; bölgeye daha sonra gelip yerleşen milletler tarafından bu diller de Sansritçe'nin yanı sıra kutsal sayılmıştır. Bu milletlerden Uygur Türkleri işte kutsal sayılan Toharca'dan ilk tercümelere yapmaya başlamışlardır. Elimize parçalar hâlinde geçmiş olan meşhur *Maytrisimit* adlı eser Toharca'dan Uygur Türkçesi'ne yapılmış ilk tercüme eserdir. *Maytrisimit* kelime manasıyla 'Maytri ile buluşma' demektir. Maytri, Budistlerin mehdîsidir, yani gelecekte bu adda bir 'Bodisatva'⁷ dünyaya inecektir. Onun için Budist müminler, onunla buluşmak için her türlü fedakârlığa katlanırlar, dualar ederler, diğer ilâhlara, Buddhalara yalvarırlar. "Ne olur, Maytri ile buluşmak bana nasip olsun!" diye. Hatta kitle hâlinde bütün cemaatin Maytri Bodhisattva ile buluşmasını temin edebilmek için bu Bodhisattva'nın hayatını anlatan eserler meydana getirmişlerdir. Bunlardan biri parçalar halinde Uygurcası elimizde olan *Maytrisimit* adlı eserdir.⁸

Bu eserin aslı Sanskritçe olup hiçbir parçası günümüze kadar gelememiştir. Bilmediğimiz bir tarihte (büyük bir ihtimalle milâdın ilk yüzyıllarında) Tarım bölgesinde Toharca'ya tercüme edilmiştir. Bu tercümeden ancak birkaç yaprak kalmıştır. İşte eser, bu Toharca metinden *Maytrisimit Körünç Nom Bitig* "Maytrisimit (Adlı) Tiyatro Kitabı"⁹ adıyla Uygurca'ya tercüme edilmiştir. Bütün bu bilgileri Uygurca metindeki muhtelif ketebe kayıtlarından çıkarıyoruz: "Aryaçintri Bodhisattva

7 Bodhisattva. Aslı Sanskritçe'de böyledir. Budizm'e göre, nirvanaya (Budistlerin son gâyesidir: Doğum-ölüm çemberinden kurtulup mutlak bir huzur ve sükûn durumu) ulaşmış olan bir varlık, kazandığı bu haktan vazgeçer ve ıstırap çeken canlı varlıkların kurtulmalarını sağlamak amacıyla bu dünyada kalır. Doğar, ölür, yeniden doğar. Çeşitli kılıklara girer; Hızır gibi her yere yetişir. Darda kalan insanlar onu çağırırlar.

8 Bu eser iki kısım hâlinde, birincisi Erzurum Atatürk Üniversitesi yayınları arasında Türkçe diğeri Berlin İlimler Akademisi tarafından Almanca olarak tarafımızca yayınlanmıştır.

9 'Tiyatro' yerine 'seyirlik' de diyebiliriz çünkü 'körünç' kelimesi burada 'görülecek, seyredilecek nesne' manasına gelmektedir.

Kşî Açarı¹⁰ *Enetkek tilintin Tohrî tilince yaratmış, Pratnarakşiti Açarı Tohrî tilintin Türk tilince evirmiş Maytrisimit nom bitig*". Yani "Kutsal Bodhisattva adlı din üstadı'nın Sanskrit dilinden Tohar diline '*seyirlik eser' olarak aktardığı ve Üstad Pratnarakşiti'nin Tohar dilinden Türk diline çevirdiği Maytrisimit adlı kitap..."

Burada iki önemli fiil dikkatimizi çekiyor: 1. Hintçesinden çevrilirken *yaratmak* fiili, 2. Toharcasından çevrilirken ise *evirmek* fiili kullanılmıştır. İkincisi belli ki 'tercüme etmek' demektir. Biz bunu bu manada başka metinlerden de biliyoruz. Burada bir mesele yok. Asıl üzerinde durmamız gereken ise 'yaratmak' fiilidir. Kelime manasıyla 'düzenlemek, belli ve uygun bir biçime sokmak' olmalı. İslâm dünyasında Kur'an tercüme edilirken de bu fiil *halaka* fiilinin karşılığı olarak kullanılmış. Soru şudur: Bu ketebe kaydında niçin iki ayrı fiil kullanılmıştır? Bu soruya kesin bir cevap bulmamız mümkün değil, ancak bazı varsayımlar ileri süreceğiz. Eserin Sanskrit aslının nasıl adlandırıldığını bilemiyoruz, çünkü kendisi ortada yoktur. Toharca parçalarda eser genel olarak Uygurcasının da dediği gibi sūtra olarak adlandırılmaktadır, yani "Buddhanın ağzından çıkmış onun vaazlarından derlenmiş; kutsal kitap" demek olur. Hâlbuki gerek Toharca parçalar gerekse Uygurcasında eser (Toh.) *nataka* ve (Uyg.) *körünç* olarak da vasıflandırılmaktadır. Buna göre şöyle bir varsayımda bulunabiliriz: Eser milâdın ilk yüzyıllarında Tarim bölgesine getirilip Toharca'ya çevrildiğinde 'seyirlik' bir eser, bir 'tiyatro' eseri olarak düşünülmüş ve onun için bu eylem *evirmek* olarak değil *yaratmak* olarak adlandırılmıştır, yani 'yeniden düzenlemek, yaratmak' gibi...

Öte yandan eserin her bölümünün başında sahne tasvirleri bulunmaktadır ve bölüm şöyle bir cümle ile başlamaktadır: "Aşağıdaki dinî olayı filan filan yerde filanın evinin bahçesinde..." veya "filan tapınağın önünde... tasavvur etmek lâzımdır..." Buna benzer bir tasvirin, sırf okunmak için yazılmış bir eserde bulunmasını tasavvur edebilmek biraz güçtür. Gene bu eserin muhtelif yerlerinden anladığımıza göre olaylara katılan kahramanlar birbirleriyle konuşmaktadırlar; sözü biri bırakır, öteki ona cevap olarak devam ettirir.

Gerçekten de diğer veriler ve tarihî bilgilerimizden anladığımıza göre *Maytrisimit* ve benzeri eserler, dinî bayramlarda tapınaklar önünde halkı eğlendirmek ve insanların dinî duygularını geliştirmek için yüksek sesle okunmaktaydı. İşte bu 'yüksek sesle' okumayı belki de belli ve basit bir dekor ile tapınaklar önünde rahiplerin rol alarak olayları 'oyunmaları' ve 'canlandırmaları' şeklinde tasavvur edebiliriz. Bilhassa konuşmalara sık sık katılan ve göklerden hızla yere inip sonra gene hızla ateşler ve bulutlar arasında kaybolan semavî yaratıkların, meleklerin konuşmaları ve hareketleri herhâlde, üzerinde bunların boyalı resimlerinin bulunduğu büyük boy pano ve perdeler arkasından yüksek sesle konuşan rahipler vasıtasıyla gerçekleştiriliyor ve canlandırılıyordu.

Öte yandan biz biliyoruz ki bütün Budist hikâyeleri Tarim bölgesine geldikten sonra bura halkının hikâye anlatma geleneğiyle birleştirilip canlı ve renkli tasvirlerle genişletilmiştir. Aynı hikâyelerin Hindistan'daki asıllarına baktığımız zaman bunların kuru ve sırf ezberleyip akılda tutabilmek için hazırlanmış ufak ufak, kısa kısa cümleciklerden meydana geldiğini görürüz. Nitekim bunları Çince'ye çeviren Çinli

10 Tohar diline '*seyirlik eser olarak' aktaran rahibin adı. Bodhisattva, ünvan olarak din adamlarına verilir.

Budist rahipleri, kutsal kitap toplamak için Hindistan'a giderlerken uğradıkları Tarim bölgesindeki Budist merkezlerinde, aynı Budist hikâyelerin ne kadar canlı ne kadar renkli tasvirlerle dolu olarak anlatıldığını tekrar tekrar belirtmektedirler.

Sözü burada toparlayalım: Maytrimit, demek ki Sanskrit aslından Tarim bölgesinde Toharca'ya aktarılırken 'değiştirilmiş', 'yeni bir *anlatım üslûbuna döndürülerek tercüme edilmiştir'. Türk diline çevrilirken ise sadece 'tercüme etmek' manasına gelen kelime kullanılmıştır. Yani Toharcasına ne şekilde girdiyse onu muhafaza ederek!

Mani dini taraftarı Türklerin yaptığı tercüme hakkında bir bilgimiz yok. Eldeki metinlerin ketebe kayıtlarında, yani kolofonlarında bu eserlerin tercüme olup olmadıkları hakkında hiçbir bilgi verilmemektedir; birçoklarının paralelleri Orta Farsça'da veya Soğutça'da bulunduğu hâlde. Bunlar içinde yukarıda bahsettiğimiz iki dilli Mani metni hariç tabîî: Toh.- Uyg.

Bir süre sonra yani 10.-11. yüzyıllara gelindiğinde Tarim bölgesinde hâkim olan dil ve din artık Uygur Türkçesi ile Budizmdir. Tabîî bu arada diğer dilleri konuşan, hiç olmasa yazan çevreler de hâlâ faaliyetlerini sürdürüyorlardı. Ama birçokları da tarihe karışmıştı; bilhassa kutsal dillerden Toharca ile Sakaca yerini Çince'ye bırakmıştır.

Artık Uygurlar tercümelerini Çince'den yapmaktadırlar. Bunun böyle olduğunu gene Uygurca eserlerin ketebe kayıtlarından öğreniyoruz. Elimizde hemen hemen tam olarak bulunan tercüme eser meşhur *Altun Yaruk* yani 'Altın Işık' adlı eserdir. M.S. 10. yüzyılın başlarında Bişbalıklı¹¹ Şinku Seli Tutung adlı bir Uygur rahibi tarafından Tavgaç yani Çin dilinden tercüme edilmiştir.

Budist Uygur manastırlarında tercüme faaliyetlerinin nasıl sürdürüldüğü hakkında hiçbir bilgimiz yok. Ancak komşu milletlerin bu faaliyetleri yani tercüme faaliyetleri hakkında bazı bilgilerimiz var. Meselâ Çin Budist manastırlarında Sanskritçe'den Çince'ye Budist eserlerin nasıl tercüme edilmiş olduğu konusunda bilgimiz vardır. Çince'ye Budist eserler şöyle tercüme ediliyordu:

1. Daima bir manastır idaresinin ön ayak olması ile Sanskritçe bir metnin Çince'ye aktarılması kararlaştırılır. Bu işi üstlenecek olan bir âlim Budist rahibi tercüme girişir.

2. Bu arada bu faaliyeti üstlenen manastır, bir 'Tercüme Kontrol Heyeti' kurar. Bu heyet üç alt kuruluştan oluşur:

A. Bilim Kurulu (Budist âlimlerinden oluşur)

B. Edebî Çincenin üslûpçuları

C. Güzel yazıcı hattatlar

3. Tercüme, müsveddeler hâlinde Sanskritçe aslı ile birlikte bu heyetin bilim kuruluna gelir. Bunlar Budizmi çok iyi bilen âlimlerdir; her ne kadar Sanskritçe'yi tercüme yapan kadar bilmiyorlarsa da, kontrol edebilecek kadar anlıyorlardı. Böylece

¹¹ Bişbalık, bugünkü Doğu Türkistan'ın merkezi olan Ürümqi şehri yakınlarındadır.

tercüme, aslı ile kontrol edilip düzeltmeler teklif edilir. Heyetin toplantısında zaman zaman akademik münakaşaların çok hararetli geçtiğini kaynaklar uzun uzun anlatıyor.

4. Düzeltmeler yapıldıktan sonra Çince tercümenin son şekli üslûpçuların önüne gelir. Bunlar Çince'nin üslûbuna dikkat ederler. Budist olmayan Çinli entellektüelleri Budizme kazandırmak için bu üslûp işine özellikle dikkat edilir.¹²

5. Üslûpçuların müdahaleleri de tartışıldıktan sonra metnin son şekli hattatlara verilir.

Ve nihayet metin tahtadan oyma kalıp baskı yapan basımevine gider. Pirinç hamurundan saydam bir şekilde imal edilmiş olan kâğıtlara yazılı metin, tahta kalıplar üzerine yüzükoyun yapıştırılır. Hakkâklar yani oymacılar büyük bir hassasiyetle metni tahta üzerine oyarlar, metin mühür gibi ama erkek ve ters olarak meydana çıkar. Üzerine mürekkep sürülen tahta kalıptan, istenildiği kadar kopya çıkarılır.

Budist Uygurların manastırlarında da buna benzer faaliyetlerin olmuş olabileceğini tahmin edebiliriz. Nitekim 13. yüzyılın sonlarında Moğol hükümdarı Kubilay'ın kurduğu tercüme heyetinin içinde 2 tane de Uygur rahibi vardı. Bu heyet Uygurca, Çince ve Tibetçe Budist külliyatının tercüme edilip yeniden düzenlenmesinden sorumluydu.

Her ne kadar bu konuda ayrıntılı bilgimiz yoksa da tercüme eserlerin elimize geçen parçalarından bu konuda bazı bilgiler elde edebiliyoruz. İşte Uygurların tercüme tekniğine ışık tutacak bol malzemeyi içeren *Altun Yaruk*'un bu bakımdan çok iyi incelenmesi gerekmektedir. Bu konuda da şimdiye kadar bir iki filolojik not dışında hiç durulmamıştır. Ben de, daha kapsamlı araştırmaları geleceğe bırakarak bir iki örnek ile meseleyi ortaya koyacağım, o kadar:

1. *Altun Yaruk*'ta Çince bir kelime hemen her zaman ikilemelerle dile getirilmiştir. Kısaca *sinonim* veya *eşanlamlı* kelimeleriyle karşılayabileceğimiz 'ikileme' Türkçe'de bilhassa Eski Türkçe'de, Batı dillerindekinden çok farklı olarak algılanmış ve kullanılmıştır. Batı dillerinde, Türkçe'de de olduğu gibi aynı kavram veya eşya için birden fazla kelimenin dilde bir arada aynı cümle içinde kullanılıp kullanılmaması Eski Türkçe ile diğer dilleri birbirinden ayırmaktadır. Yani sinonimler Batı dillerinde aynı anda, yan yana kullanılmaz. Fakat Türkçe'de bunlar yan yana bulunabilirler.¹³ Onun için Türkçe'deki sinonimlere ve türlerine 'sinonim kompozitum' deniyor, yani 'mürekkep, birleşik sinonimler'.

2. Genelde Orta Asya'ya dolayısıyla Türkçe'ye özgü olan bu durumu, yani eş anlamlı kelimeleri yanyana kullanma gerekliliğini belki şu varsayım ile açıklamak mümkündür. Yukarıda da belirttiğimiz gibi Türkler yerleşik hayata geçmeye başladıklarında karşılaştıkları şehir medeniyetlerini dillerinde ifade edebilmeleri için uzun süre sözlü eğitimden geçmişlerdir. İki dilli vaizlerin, halkın şimdiye kadar duymadığı, bilmediği kavramları onların anlayabileceği şekle sokmakta ne kadar büyük

12 Bu üslûpçuların faaliyeti sayesinde Budizmin Çin'de hızla yayılmış olduğu iddia edilmektedir.

13 Mesela: Ev bark, çoluk çocuk gibi. Bu yanyana bulunmaların belli kuralları vardır. Konumuzun dışında olduğu için bunun üzerinde durmayacağız. Fakat burada çok önemli bir noktaya temas etmemiz gerekiyor. Yukarıda sözünü ettiğimiz eşanlamlılık Orta Asya'nın diğer dillerinde de görülmektedir. Mesela Soğutça'ya yapılmış tercümelemlerde de Türkçe'deki gibi ikilemelere rastlanmaktadır.

sıkıntılar çekmiş olduklarını tasavvur etmek güç değildir. İlk ağızda karşılığı hemen bulunamayacak yüzlerce ve binlerce isim ve kavram için ilkin yabancı dildeki karşılıklar kullanılmıştır; bu da tabiidir. Fakat bunun yanı sıra neolojizm dediğimiz usulle dilin kendi malzemesiyle yani kendi ekiyle ve köküyle, yabancı dildeki aslını aynen taklit ederek yeni terim türetilmiştir. Bu da tabiidir.

3. Fakat her yabancı terimin kullanılışında, her yeni türetilmiş kelimenin takdiminde boş gözlerle bakan meraklı dinleyici kitlelerine bunun ne demek olduğunu anlatmak ihtiyacını duyan vaiz-rahipler herhâlde şu mealde bir cümle kullanmış olmalıdırlar bunu anlatabilmek için: “*xyz* yani *abc* demektir” Bu ifade formülünde hep tekrar edilen ‘... yani ... demektir’ kelimeleri bir zamandan sonra gereksiz sayılmış ve vaizler herhâlde bilinmeyen *xyz*’yi söyler söylemez hemen ardından *abc*’yi yapıştırmışlardır ve sonunda *xyz abc* gibi kompozisyonlar türemiştir.

İkilemelerin türemesi hakkındaki bu varsayım, dediğimiz gibi Orta Asya’da yazılı döneme geçmeden çok önceki sözlü dönemde Mani ve Budist rahiplerin Türkler arasında yürüttükleri sözlü din propagandasıyla ilgilidir. Uygurca metinlerde “*xyz* yani *abc* demektir” formülünün izine rastlanmaz, sadece bunun neticeleri olan *xyz abc* gibi bileşik kelimeler yani ikilemeler vardır. Ama Uygur yazı dilinde bulunmayan bu orijinal formülün izlerini, Anadolu yaylasında Selçuklular devrinde ilk yazılı belgelerde buluyoruz. Orta Asya Türkünün sözlü dönemdeki din terbiyesi sırasında Anadolu Türkçesi yazı dilinin oluşum devrine ait olan *Risâletü’l-İslâm* adlı bir ahlâk kitabındaki şu misaller kayda değerdir: “pencik ya’ni bişdebir”, “Mevlâ ya’ni azâd kılan”, “çalap ya’ni azâd kılan”, “kâfir ili dârü’l-harb”.¹⁴ Bugünkü Türkçede bunların kalıntılarına da “*kap kakak, ev bark, çoluk çocuk, yorgun argın, oğul uşak bit yavşak*” gibi örneklerde sık sık rastlanmaktadır.

Eski devirler için bir iki örnek verelim: ‘nom’ kelimesinin Eski Türkçe’de düzinelerle çeşitli anlamı vardır. En başta gelen anlam ‘kitap, dinî eser’dir. Bu manada kelime, bilhassa ilk dönemlerde hiçbir zaman tek başına kullanılmamıştır, hep ‘nom bitig’ şeklinde kullanılmıştır. İkinci kelime ‘bitig’, o devirde herkesin bildiği bir kelime idi fakat ‘nom’ yabancı idi, Soğutça idi. Herhâlde yüzyıllar önce Eski Türkçeye vaaz veren iki dilli Soğut rahibi ‘nom’ kelimesini anlamayan Uygur dinleyicilerine bunun ne demek olduğunu anlatabilmek için bildikleri kelimeyi de beraberinde söylemişti ve şu klişe cümleyi tekrar etmişti “*nom yani bitig demektir”; bir başka münasebetle Maniheist rahiplerin neolojizm olarak uydurdukları ilig (*il+lig ‘ili, devleti olan kimse’ = ‘hükümdar’)¹⁵ kelimesi tek başına hiç bir şey ifade etmemiş olacak ki bir süre sonra kelimeyi hep ‘han’ ile birlikte buluyoruz: ilig kan= ‘ilig yani kan demektir’ (ve buradan kaynaşma yolu ile bildiğimiz ‘ilhan’ çıkmıştır). Çünkü eski Türk için, han (kan, kağan) kelimesi günlük kelimelerdendi ve herkesin bilmesi gereken bir kelimeydi. Rahip işte yeni uydurulmuş olan ‘ilig’ kelimesini izah edebilmek, bunun ne demek olduğunu anlatabilmek için bilinmeyi, yeni olanı bilinenle anlatmak için “*ilig yani kan demektir” formülünü kullanmıştır. ‘Buddha’ manasındaki ‘burkan’ kelimesinin aslını da

14 Bakınız Şinasi Tekin, “XIV. Yüzyılda Yazılmış Gazilik Tarikası ‘Gaziliğin Yolları’ adlı bir Eski Anadolu Türkçesi Metni ve Gazâ/ Cihâd Kavramları Hakkında”, *Türklük Bilgisi Araştırmaları*, C. XIII. (Harvard Üniversitesi, 1989): 139-204; sf. 146 vd. Görüldüğü gibi dile yeni girmiş veya değişik manâ kazanmış olan mevlâ ve çalap kelimeleri izahı gereken kelimelerdir, ama bunlar tam teşekkül etmiş ikileme değil henüz.

15 Daha doğrusu Orta Farsça’daki paralelini kelime ve şekli olarak Türkçe’ye aktardıkları ‘hükümdar’ manasındaki ‘*şehr-dâr*’ tabirini olduğu gibi ‘il+lig’ şeklinde tercüme etmişler.

bu formülle izah etmek mümkündür. Çince bir kelime olan ‘bur’ kelimesi tek başına Türk için bir şey ifade etmediğinde vaiz rahipler bunu aynı metotla Türklere açıklamak zorunda idiler ‘bur yani kan demektir’ > burkan ‘Buddha’.

Tek tek kelimeler düzeyindeki bu tercüme tekniği yani hemen her Çince kelimeyi eş anlamlılarla karşılama usulü cümle düzeyine uygulandığında benzeri bir durumu burada da görürüz: *Altun Yaruk*’da hemen her paragrafın sonunda, aslında bulunmayan uzunlu kısalı cümleler bulunmaktadır. Bunların sebebi açıktır: Tıpkı kelime düzeyindeki gibi bir önceki ifadelerin ne demek olduğunu açıklamak için konmuştur bu eklemeler. Fakat bu eklemeler başka kaynaklardan bildiğimiz gibi ‘yorum’ yani ‘açıklama’ biçiminde değildir. Hiç olmazsa asıl metindeki cümlelerle müterciminkiler sunî olarak birbirlerinden ayrılmamışlardır. Yani okuyucuya bunların eklemeye olduğu, bunların aslında bulunmadığı bildirilmez; okuyucu farkına varmadan bunları bir bütün hâlinde okur geçer. Eklemeye farkına varabilmek için metni aslı ile birlikte okumak gerekir.

Moğol Devri ve Sonrasındaki Tercüme (1200-1400):

Toharca ve Sakaca ile Orta Farsça’nın yerini Çince’nin yanı sıra Tibetçe almıştır. Tibetçe’den yapılan tercümeelerde yeni bir özellik görülmez. Fakat Çince’den yapılan tercümeelerden Klâsik Uygur döneminden (700-1200) farklı olarak bazı metinler Çince asıllarıyla birlikte verilmiştir: Cümle cümle, yani bir cümle Çince arkasından Uygurcası...

2. Türk-İslâm Dünyasında Tercüme Geleneği

Orta Asya’da:

Budizmi ve Maniheizmi Türkler nasıl Toharların yanı sıra İranlılardan öğrendilerse, İslâm dinini de gene İranlı hocalarından öğrenmişlerdir. Bunun bilhassa vurgulanması ve akılda tutulması gerekmektedir. Çünkü Türklerin müslümanlığını Arapların İslâmiyet anlayışıyla anlamak mümkün değildir. Yani bizim müslümanlığımız Sünnî İran’ın müslümanlığıdır.¹⁶ Nitekim Kur’an-ı Kerimi ilk defa Sâ mânî İran’ında yani bugünkü Özbekistan’da Farsça’ya tercüme eden heyetin içinde tercümenin Türkçesinden sorumlu olan Türk asıllı âlimler de vardı (M.S. 960). Bu tercüme satır altı dediğimiz türden bir tercüme olup daha iri harflerle yazılmış Arapça metnin altına, her Arapça cümle biriminin altına denk gelecek şekilde Türkçesi verilmiştir. Farsçasında da Farsçası verilmiştir. Fakat bu tercümenin bir de üç dilli olanı vardır ki burada da aynı şekilde önce Arapçası, onun altında Farsçası onun altında da daha da küçük harflerle Türkçesi verilmiştir.

Kur’an’ın Türkçe’ye iki ayrı yerde ve iki ayrı Türk lehçesine dayalı olarak yapılan tercümelerinden bahsetmeden önce Kur’an’ın tercüme edilip edilmeyeceği meselesinin Orta Asya’da ve Anadolu’da nasıl münakaşa edildiğini ve bunun nasıl çözümlendiğini görelim:

¹⁶ Bu demek değildir ki Türklerin İslâmiyete hiçbir katkıları olmamıştır. Tabii ki olmuştur, bilhassa Anadolu’da başta mevlid olmak üzere ney ve benzeri musiki âletlerinin, ibadetler arasına sokulması, ilâhi okuma geleneği, dinî raks (=semâ) ve bunun gibi şeyleri yapan muhtelif tarikatler hep Horasan ve Anadolu Türkünün marifetlerindedir.

Kur'an tercüme edilebilir mi? Uzun bir süre İran'da (burada kastedilen Samânî İran'ı yani bugünkü Batı Türkistan, Horasan ve Afganistan'ın kuzeyidir) ilk İslâmî yüzyıllarda bunun münakaşası yapılmıştır. Bugün bile bazı çevrelerde de hâlâ yapılmaktadır. Nihayet 10. yüzyıldaki ilk Farsça Kur'an tercümesinin önsözünde Kur'an'ın tercüme edilip edilemeyeceği çok akılcı olduğu kadar son derece de dinci bir usulle olumlu bir şekilde çözümlenmiştir:

Bursa İnebey Kütüphanesi'nde (Eski İl Halk Ktp.) Genel 4440 ve 4441'de kayıtlı bulunan ve 621 yılının zilkâdesinin son günü yani 13 Aralık 1224 tarihinde Konya'da istinsah edilmiş olan iki ciltlik Farsça Kur'an tercümesinde, mukaddimede mealen şöyle denmektedir (Bursa, Genel 4441): "... Muzaffer Ebû Tâhir Mansur bin Nûh bin Nasr bin Ahmed bin İsmâil, bu kitabın Arapça olduğunu gördü ve Farsça'ya tercüme edilmesini istedi. Mâverâünnehir bilginleri, bu kitabı Farsça'ya tercüme edebilmemiz için Allah'ın sözüne dayanarak fetva verdiler. Allah'ın sözü şudur: "*ve mâ erselnâ min resûlin illâ bilisâni kavmihi, liyübeyyine lehüm...*" [K 14:4 "Onlara apaçık anlatabilsin diye biz, her peygamberi kendi halkının diliyle gönderdik"]... Bu ülkenin halkı Farsça bilir, Arapça bilmez ... onun için tercüme edilmelidir ... ve bütün Mâveraünnehir âlimleri Semerkand, Buhâra, Belh ve İsbicâb şehirlerinden toplandılar ve tercüme ettiler..."

Kur'an'ın Karahanlı Türkçesi'ne yapılan tercümelerinde nedense buna benzer bir önsöze rastlanmamıştır.

Anadolu'da:

Aşık Paşa, 14. yüzyılında başlarında *Garîbnâme* adlı mesnevisinde şu meşhur beyitleriyle, bilginin Türkçe olarak da aktarılabilceğini ileri sürer ve Kur'an'ın 14. suresinin 4. ayetine dayanarak "*ve mâ erselnâ min resûlin illâ bilisâni kavmihi, liyübeyyine lehüm*" ["Onlara apaçık anlatabilsin diye biz, her peygamberi kendi halkının diliyle gönderdik"] şöyle der:

Kamu dilde varıdı zabt u usûl
Bunlara düşmişidi cümle 'ukûl

Türk diline kimsene bakmazıdı
Türklere hergiz gönül akmazıdı

Türk dakı bilmez idi ol dilleri
İnce yolu ol ulu menzilleri

Bu Garîbnâme anın geldi dile
Kim bu dil ehli dakı ma'nî bile

Türk dilinde yani ma'nî bulalar
Türk ü Tâcık cümle yoldaş olalar

Yol içinde bir birini yirmeye
Dile bakup ma'nîyi hor görmeye

Tâ ki mahrûm olmaya Türkler dakı
Türk dilinde añlayalar ol Hak(k)ı

Günümüz Türkçesiyle şöyle olur:

Bütün dillerde ifade şekilleri varidi
Herkes bunlara rağbet ederidi.

Türk diline kimsecikler bakmazdı
Türkleri kimseler sevmezdi.

Türk ise zaten bilmezdi bu dilleri
İnce ifade usullerini, ifade biçimlerini.

İşte Garîbnâme bunun için yazıldı
Yalnız Türkçe bilenler de gerçeği anlasınlar diye.

Yani Türk dilinde gerçeği bulsunlar
Türklerle İranlılar hep yoldaş olsunlar diye.

İfade hususunda birbirlerini kötölemesinler
Dile bakıp manayı hor görmesinler diye.

Bu suretle Türkler de mahrum olmasınlar
Hakk'ı dillerinde anlasınlar diye!

Daha sonra 16. yüzyılda Anadolu'da faaliyet göstermiş bir Türk bilgini bu düşünceyi Aşık Paşa'dan alarak daha ayrıntılı bir biçimde işler: Abdurrahman İbn-i Yûsuf el-Aksarayî adlı bu bilgin, 1543 yılında Farsça bir eserden esinlenerek yazdığı ve 'İmâdü'l-İslâm' adını verdiği bir fıkıh kitabının önsözünde, durumu daha çarpıcı bir şekilde şöyle açıklıyor (Ş. Tekin nüshası, 3^{ab})¹⁷:

"... Ammâ lâyık degüldür ki bu kitâba Türkîdür diyüp hiffetle nazar olına ki içindeki ilm-i nâfi ve 'amel-i sâlihîdür... Pes hemân her kavmün dili gendülere kıyâs, asl olduğuçün gayri dilden intifâ idemedükleri ecildendür. Hz. Resûl eger bu diyâra gelmiş olsa ol dahi Türkî dili, söyleyeydi halka menfaat bu cihetden olduğuçün..."

["... Öte yandan 'Türkçedir' diye bu kitabı küçümsemek uygun değildir, çünkü içinde faydalı bilgiler vardır ve temiz amel (işlemenin yolları gösterilmiştir)... Her milletin dili kendine göre belirlendiğinden, başka dilde fayda sağlayamadıkları bundan ötürüdür. Hz. Peygamber eğer bu diyâra gelmiş olsa idi, insanlara fayda ancak böyle sağlanabileceğinden, o da Türkçe söyleyecekti."]

Burada yazar yukarıdaki K 14:4'ü zikrediyor. Sonra devam ediyor:

"... Pes imdi şöyle zannolınmasun ki Hz. Resûl *talebü'l-'ilm farîza ... ve inne'l-'ilme imâmü'l-'amel* diyü buyurduğı hemân 'arabiyyet üslûbiyle okınmak ola, bu vechile okumayan farzı terk itmiş ola ve âsî ola; böyle degüldür! Belki hemân maksûd bilmekdür ne tarîkile olursa olsun¹⁸... Pes imdi gendüye vâcib olan ahkâmı bilen ve gendü hâlin bilen bu ma'nâ üzerine âlim oldı. Farz olan ilmi edâ itdüğüçün. Gerekse üstâddan okımagıla bilsün gerekse ulemâdan işitmeğile olsun. Gerekse Türkî kitâbları okımagıla bilsün, maksûd olan gendü hâlin bilmek oldıyisa hâlin bilen âlim oldı. Hâlin bilmemek şerrinden cümle ümmet-i Muhammed'i Allâhu Teâlâ saklaya... Bu kitâb ... egerçi libâs-ı Türkî ve 'Acemîdür. Lâkin ma'nâsı menzil-i 'Arabîdür. Hâsıl-ı kelâm Hak Te'âlâ hazreti ilmi gökden 'Arabî dil üzerine beyân itdi, zemâne halkına menfaat ol dil ile olduğuçün."

17 Hicrî 1020 (M. 1611-1612) tarihinde istinsah edilmiş olan Muhammediyye'nin derkenârında yer alan 'İmâdü'l-İslâm' da aynı müstensih'e aittir. Abdurrahman el-Aksarayî kitabının sonunda faydalandığı eserlerin listesini veriyor. Bu listede Aşık Paşa da var. Herhâlde bununla *Garîbnâme*'yi kastediyor.

18 Bundan sonra Gazâlî'nin, bu iki hadis hakkındaki açıklamalarını veriyor ve sonuç olarak 'herkes, kendisine, kendi durumuna uygun ve gerekli olan şeyin bilgisini edinmelidir, gereksiz olanı edinmemelidir' deniyor.

[“Sanılmasın ki Hz. Peygamberin 'muhakkak ki bilgi eylemlerin rehberidir'... diye buyurduğu (hadisin manası) Arapça okunacak, böyle okunmayan dinin gerektirdiği şeyleri terk etmiş ve (Allah'a) isyan etmiş sayılır' demek değildir. Aslında bundan maksat, ne şekilde olursa olsun bilmektir. Buna göre kendisine gerekli olan bilgiyi öğrenen, kendi hâlini bilen kimse 'bilgin' oldu demektir; çünkü gerekli bilginin öngördüğü şeyleri yerine getirdiği için. İster hocalardan okumakla öğrensin, ister âlimleri dinleyerek öğrensin, ister Türkçe kitapları okumakla bilsin. Kendi hâlini bilmemenin zararlarından Allah bütün Muhammed ümmetini korusun... Bu kitap her ne kadar Türk ve Acem kıyafetine bürünmüş ise de... Fakat manası Arapçanın hedefidir.”]

Sözün kısası Allah bu kitabı, dini gökten Arap diliyle bildirdi, o devir insanlarına menfaat bu dil ile olduğu için.

“Ba‘dehu ol ‘ilim ‘Acem dili üzerine ‘Acem vilâyetinde nice vilâyete düşdüğünde ‘Acem ulemâsı dahi ulemâiçün te’lif irdükleri kitâbı girü ‘Arap dili üzerine te’lif itdiler. Ammâ avam için te’lif itdükleri kitâbı ‘Acem dili üzerine te’lif itdiler, zemâneleri ‘avâmına bu yüzden fâyide olduğu için.”

[“Daha sonra bu dinî bilgiler İran'da birçok vilâyetlere yayıldığında İranlı bilginler de bilginler için kaleme aldıkları kitapları gene Arap dili ile düzdüler. Ama halk için kaleme aldıklarını Farsça olarak düzdüler, kendi devirlerindeki halka, (ancak) bu yolla fayda sağlanabildiği için.”]

“Ba‘dehu ol ilim Rûm vilâyetine düşdüğünde Rûm ulemâsı dahi ekseriyâ ol ilmi girü ‘Arab dili üzerine beyân idüp ‘avâma ‘ilm-i nâfi, yir altındaki mâl gibi mestûre kaldı. Pes biz dahi, zemâne müftüleri Türkî dil üzerine yazdukları gibi, zemâne halkına âsan olsun için ol ‘Arabî ve Fârisî dil altında gizli olan ‘ilm-i nâfiî alâ ragmilhâsidîn Türkî dil üzerine halka zâhir itdük. Ümmîzdür ki hayır duâya sebep ola...”

[“Daha sonra bu dinî bilgiler Rum vilâyetine (yani Anadolu'ya) yayıldığında Anadolu'nun bilginleri de çoğu zaman bu bilgileri hep Arap dilinde ifade ettikleri için bu faydalı dini bilgiler, yer altındaki hazine gibi kapalı kaldı. Ama biz de çağımızın müftüleri (yani din adamları, şeyhülislâmlar, kadılar) Türk dili ile yazdıkları gibi çağımız halkına kolay olsun diye bu Arap ve Fars dili altında gizli kalan faydalı dinî bilgileri, kıskaç kimselere rağmen Türk dili ile halkın önüne serdik. İnşallah hayır duaya sebep olur...”]

Görüldüğü gibi Analodu'da mesele, Kur'an'ın tercüme edilip edilmemesi olarak ele alınmamıştır. Mesele burada daha da ileri götürülerek Kur'an başta olmak üzere bütün dini bilgilerin halka kendi diliyle aktarılıp aktarılmayacağı şekline sokulmuştur. Gerek derlemelerin gerekse teliflerin Türk dilinde yapılması gerekliliğinin savunulması olayını, dolaylı olarak Kur'an'ın tercüme edilmesi meselesine bağlayabiliriz. Buna göre yukarıdaki örneklerden anladığımıza göre Kur'an'ın tercümesi konusunda bütün Anadolu bilginleri aynı görüştedirler. Hepsi K.14:4'ü çok geniş, evrensel manada yorumlamaktadır: “Onlara apaçık anlatabilsin diye biz, her peygamberi kendi halkının diliyle gönderdik.”

Bu suretle Kur'an'ın başka bir dilde tercüme edilip edilmeyeceği meselesi bizzat Kur'an'ın kendi içindeki bir ayetle hâll edilmiş oluyor.¹⁹

19 Türkçe Kur'an tercüme hakkında ayrıntılı bilgiler için bakınız: Esra Karabacak, *Old Turkish and Persian Inter-linear Qur'an Translations: An Inter-linear Translation of the Qur'an into Old Anatolian Turkish* (Harvard University, Department of Near Eastern Languages and Civilizations, 1994).